

Література:

1. Филиппов В. О некоторых проблемах вступления договора страхования в силу // *Страховое право*. – №№ 1-2. – С. 3-5.
2. Коммерческое право: Учебник / А.Ю. Бушев, О.А. Городов, Н.С. Ковалевская и др.: Под ред. В.Ф. Попондопуло, В.Ф. Яковлевой. – СПб., 1998. – С. 371.
3. Гдушенко В.В. Управление рисками // *Страхование*. – 1999. – С. 16.
4. Цветкова Л. Концепция трактовки понятия страховой риск как атрибута страхового продукта // *Страховое дело*. – 2000. – № 3. – С. 48-51.
5. Фогельсон Ю.Б. Введение в страховое право. – М., 1999. – С. 1
6. Фогельсон Ю.Б. Страховой интерес при страховании имущества // *Хозяйство и право*. – 1998. – № 9. – С. 100-107.
7. Хохлов С. Некоторые особенности страхования имущества в пользу третьего лица (правовые аспекты) // *Страховое право*. – 1998. – № 2. – С. 8-16.
8. Булыгин А. Страхование ответственности. Имущественный интерес в страховании ответственности // *Страховое право*. – 1999. – № 4. – С. 59-61.
9. Бродт И. Некоторые проблемы выбора страховых рисков при страховании гражданском ответственности лиц, осуществляющих свою деятельность по договорам с клиентами // *Страховое право*. – 1998. – №2. – С. 3-7.
10. Страхование от А до Я. / Под ред. Л.И. Корчевской, К.Е. Турбиной. – М., 1996. – С. 32-33.
11. Мен Е. Юридическая природа страхового договора по законодательству РСФСР // *Вестник государственного страхования*. – 1923. – № 7-8 (апрель). – С. 10.
12. Веденеев Е. Страховой случай по договору имущественного страхования. Вопросы доказывания // *Хозяйство и право*. – 1998. – № 8. – С. 38-46.
13. Шахов В.В. Страхование: Учебник для вузов. – М., 1997. – С. 15.

УДК 340.15(37):336.221

*О. В. Жила***ОРГАНІЗАЦІЯ СТЯГНЕННЯ ПОДАТКІВ
У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ**

Перші відомості про наявність податків ми зустрічаємо із самого початку існування Рима, коли він існував у вигляді римської громади. Розподіл цивільного населення ґрунтувався на піклуванні (курії), десять курій склали громаду. Саме по куріях здійснювався набір рекрутів та стягнення повинностей. Повинності, що ними обтяжувались громадяни, мали різний характер. По-перше, це була військова служба вершниками або піхотинцями в залежності від майнового стану. Крім військової служби, громадяни мали й інші особисті повинності, такі, наприклад, як побудова міського муру, побудова громадських споруд, праця на царському полі тощо. Але постійного обкладання прямими податками ще не було, як не було й регулярних державних видатків. Річ у тому, що не було необхідності у видатках на покриття громадських видатків з тієї причини, що держава не надавала ніякої винагороди ні за військову службу, ані за громадські роботи. Якщо ж така винагорода передбачалась, то сплачувала її та ділянка, на якій лежала повинність, або та особа, котра мала цю повинність виконувати [1].

Про те, що громадяни повинні були постійно здійснювати якісь виплати царю, відомостей немає. Навпаки, цар отримував портове мито та доходи з коронних зе-

мель, а саме мито з пасовиська за худобу, що випасалася на громадському лузі, а також частину врожаю замість орендної платні від тих, хто користувався державними ланами. Митні збори (*portoria*) існували ще за давніх римських правителів. Їх скасував у Італії в 694 р. до н. е. претор Цецилій Метелл Непот та вперше поновив Август. Стародавній *portorium* не відповідає новітнім поняттям про митниці. Це був, за суттю, податок, частково внутрішній, як, наприклад, *portorium castrorum*, але взагалі означав портове мито, котре сплачували судна, що заходили в гавань або виходили з неї, а також за право вселення у гавані торгівлі. Римляни дали своїм державним податкам ім'я *tituli fiscales*, а башта на вході у гавань, котра була і маяком, і місцем збору мита, називалась *tituli lapis* [2].

До цього слід додати прибуток від тієї пені, котра виплачувалась худобою, від конфіскацій та від військової здобичі. І, нарешті, лише в разі крайньої необхідності стягувався податок (*tributum* [3]), котрий, до речі, вважався примусовою позичкою та повертався, коли наставали кращі часи. Найпевніше, цей податок стягувався з громадян, а не з усього населення.

Цар здійснював управління фінансами, але державна власність не змінювалась з власністю правителя. Невідомо, чи була влада правителя в управлінні громадським статком обмежена якимось встановленими звичаями, і якщо була, то в яких межах, однак пізніший розвиток свідчить про те, що у справах такого роду ніколи не питали думки громадян, навпаки, очевидно існував звичай радитися із сенатом при встановленні вказаного податку (*tributum*) і при розподілі орних ланів, здобутих війною.

Внаслідок військових завоювань, об'єднання міст палатинського та квірінальського, появи підвладних людей (*clientes*, *plebes*) та гостей число мешканців Рима постійно зростає. Частково цьому сприяє право користуватися гостинністю, оскільки завдяки йому іноземці могли оселятися в Римі та заводити господарство. Щодо цього Рим був дуже ліберальним: римське право не визнавало будь-яких особливих переваг спадкової власності, не забороняло нікому набувати в Римі нерухоме майно. Рим за своєю суттю був торговельним містом, та ще й спочатку своїм значенням він завдячував саме міжнародним відносинам, а тому дозволяв оселятися дітям, що народжені від нерівних шлюбів, вільновідпущеним, всім іноземцям, що відмовилися при переселенні від своїх прав на батьківщині. Отже, виникла парадоксальна ситуація: населення Рима було вже великим, а обтяження, що виникали внаслідок воєнних дій, несли лише його громадяни, котрих ставало дедалі менше. Патриціат постійно постачав воїнів у військо, між тим як нові мешканці користувалися плодами перемог, не сплачуючи за них кров'ю. Таким чином «безправна» частина мешканців міста фактично стала його привілейованою в цьому сенсі частиною. Крім цього, влада господаря (царя) над громадянами залежала від їхньої доброї волі і йому необхідно було створити з клієнтів новий клас людей, що будуть зв'язаними з ним більш тісними узами. Таким чином, поруч з громадянством з клієнтів створилась друга римська громада — виник плебс.

Першим кроком з метою злиття цих двох класів населення була конституційна реформа Сервія Тулія. Ця реформа урівняла плебс з патриціатом у обов'язках, не надавши йому жодних прав. Сутністю її було залучення негромадян до сплати по-

датків як трудових та військових повинностей, так і стягнення примусової позички (*tributum*). Звільнялися від позички лише зовсім бідні люди (*proletarii, capite censi*). Залучення до військової повинності як громадян, так і негромадян залежало від того, чи були вони землевласниками (*tribules*); військова повинність з особистої перетворюється на майнову. Неодружені жінки та неповнолітні сироти зобов'язувалися замість особистої служби постачати та годувати коней для одного вершника, бо в кожного вершника було по двоє коней. Ті особи, що не мали постійного місця проживання, мали повинність постачати для армії робітників та музик, а також певну кількість незброєних запасних (котрі слідували за військом та, беручи зброю загиблих, займали їхнє місце).

Поступово змінюється державний лад Рима: спочатку скасовується посада довічного голови громади (правителя, царя), потім царська влада взагалі. Після вигнання з Рима останнього Тарквінія вводиться влада консула. Починається період, що отримав назву міжцарствування (*інтеррексу*). Тобто фактично царська влада скасованою не була, бо на цей час обирається *інтеррекс*: різниця полягає в тому, що замість одного довічного господаря призначаються два терміном на рік, котрі іменуються полководцями (*praetores*), або просто співтоваришами (*consules*). Верховна влада покладається на них обох одночасно і була такою ж, як і у царя. Внаслідок цього часто між консулами виникали непорозуміння. З метою вирішення цієї проблеми вводяться помічники (*квестори*), яким консули повинні були передавати частину своїх повноважень. До таких повноважень, зокрема, належало їй управління державною казною. Під час війни могли призначати єдиного правителя — диктатора.

Змінюється роль Сенату, котрому реформи надали суспільної та політичної ваги. Хоча закон і не вимагав, щоб будь-яку постанову, що передається громаді на затвердження, розглядав Сенат, але цей порядок був освячений звичаєм, від якого відступали дуже неохоче. Обов'язковому розгляду Сенатом підлягали важливі державні договори, а також будь-які акти, наслідки яких сягали далі встановленого посадового року консулів, таким чином консули вирішували лише поточні справи. Основним пововведенням було те, що ні консулу, ні диктатору не дозволялося торкатися скарбниці без дозволу Сенату, котрий прибрав до рук управління фінансами. Таким чином, право Сенату дозволяти видачу із скарбниці коштів можна порівняти за своїми наслідками з правом затвердження податків у новітніх конституційних монархіях [4].

Щодо оподаткування за нового громадянського устрою, то спочатку було здійснено низку заходів з метою усунення податкового тиску: всі види портового мита було знижено; через високу ціну на зерновий хліб, його закупали за державний кошт, торгівля сіллю стала державною монополією. Затим хліб та сіль продавали населенню за нижчими цінами. Пововведенням у цій системі стає введення «відкупів». Вважається, що чинником цього стало частково підвищення ролі посередництва приватних осіб внаслідок швидкої зміни посадових осіб, а частково — розширення фінансової діяльності державної скарбниці на такі заходи, як закупівля та продаж хлібу та солі. Цим було покладено підґрунтя для тієї системи стягнення державних податків через посередництво відкупщиків, котра у своєму подальшому розвитку

спричинила негативний вплив на громадський устрій. Держава стала потрохи передавати всі свої непрямі доходи, складні розрахунки та угоди посередникам, котрі сплачували скарбниці або отримували від неї зумовлену суму.

Але все одно прямих податків ще не існує і *tributum* ще мав значення примусової позички.

Наступним етапом у становленні податкової системи Рима були податні закони Ліцинія. З'являється у 397 році до н. е. податок з ціни відпущеного на волю раба, котрий складав 5 %. Фінансовими справами завідують цензори — ординарні, патриціанські та більш високі, але не постійні *magistratus*, котрі керували окремими ділянками державних фінансів (давали підряди на громадські роботи, управляли роботами у копальнях, надавали державні землі в оренду тощо) [5]. Вони ж займалися переписом населення і складанням списків з військовими, політичними та податковими цілями. Римські цензори користувались своїм правом складання списків громадян і римського бюджету, зокрема для того, щоб на свій розсуд встановлювати податок на розкіш, який з'являється в цей час. У 351 році цензор Каміл вводить податок на несолужених (*aes uxorium*).

Після приєднання провінцій, для них було введено десятичне та митне мито (так, Сицілія за військо, котре прислав Рим, виплачувала йому десяту частину сільськогосподарської продукції та 5 % мита з вартості всього краму, який ввозився чи вивозився з острова).

Постійно зростає кількість непрямих податків внаслідок розширення римських володінь: поземельний податок з італійських державних земель, збір з пасовиськ, орендна плата з державних земель, наданих мілким орендарям, а також податі, що збирались із заморських підданих. Постійним прибутковим пунктом у скарбницю була здобич від воєн. Існує земельне та водопровідне мито.

Майном міст управляли ради декуріонів та міські магістрати. Вони пускали в обіг міські капітали, отримуючи за це відсоток, надавали в оренду частину державних земель, управляли постачанням продовольства місту, а також регулювали його продаж населенню. Вони ж здійснювали розподілення податків та повинностей, що мало виконати місто [6].

Відкупи непрямих податків поступово замінюються збором податків чиновниками держави. При цьому дедалі більше звужується коло осіб, котрі зобов'язані нести муніципальні повинності, появляється інститут звільнення від повинностей, або пільги щодо оплати податків. Так, наприклад, Доміціан звільнив від них ветеранів, Адріан — частину лікарів, риторів, вчителів. У III ст. звільнюються від повинностей імператорські орендарі. Все важчим стає тягар повинностей для інших платників податків. Приватні особи та навіть цілі міста стають боржниками. З часів правління Доміціана — в Італії, а з часів Траяна — у провінціях появляються міські куратори — особи, основним призначенням яких був контроль за міськими фінансами [7].

Найбільш відомою в історії Риму є податкова реформа Діоклетіана, що була частиною низки реформ суспільного життя за часів пізньої імперії (Доміанату).

Першою реформою Діоклетіана була грошова реформа, котра повинна була підняти курс грошей і внести стабільність у монетну систему. Вона не виправдала

сподівань, що на неї покладались, потягла за собою розширення натуралізації державного господарства, що отримало прояв у переводі значної частини державних податків на натуральні. Переказ грошових податків у натуральні було підготовлено усім ходом розвитку римської економіки — зниженням грошового курсу, зменшенням числа платників та зниженням ефективності праці. Заміна грошових податків натуральними мала б здаватися тим доцільнішою, бо у III ст. найважливіші статті державних видатків покривались натурою і маса платників державних податків (колони та раби) були орендарями з частини продукту.

Цим шляхом пішов і Діоклетіан. До нього існувало декілька податних категорій. Деякі з провінцій сплачували фіксовану норму трибуту грошима, інші — у вигляді десятої, п'ятої, сьомої тощо частини врожаю з правом переводу натуральної виплати у гроші (*in quibusdam [provinciis] fructus partem praestant certam, alii quintas, alii septimas, alii pecuniam et hoc per soli aestimationem*) [8].

Незручності такої системи обкладення податками виявились ще до фінансової катастрофи III ст.: внаслідок знецінення грошей та скорочення врожаїв фактична сума податку була жалюгідною. За попередніх династій як засіб боротьби зі сплатою податків низькопробною монетою платники повинні були здійснювати розрахунки з державою не у тій монеті, що була в обігу, а у спеціально випущеною для цієї мети монеті — з твердим курсом (*pecunia signata forma publica populi Romani*). Однак і цей захід виявився з часом неефективним.

Для вирівнювання податної суми, що була покладена на провінції, держава вводить екстраординарне обкладення провінцій натурою, котра стягувалась на підставі спеціальних імператорських декретів або постанов — індикцій. Спочатку екстраординарні податки використовувались виключно на утримання населення Рима — *stipendia annonae*. У більш широкому сенсі під анною розуміли податок за рік (*annona* — рік), що стягувалась з населення вином, хлібом, олією, часником, цибулею, бобами тощо.

Нововведення Діоклетіана полягало в тому, що він екстраординарні податки зробив загальним правилом, поширивши їх на всю Імперію, у тому числі й на Італію, за винятком її південної провінції, приписаної до Рима.

У 289 — 290 рр. було проведено генеральний перепис населення і згідно з ним зроблено розклад податків (*census*). Після цього ценз повторювався кожні 5 років, три ценових (індикаційних) роки складали індикаційний цикл у 15 років, за яким відбувались генеральний перепис та рахунок років.

Розподіл податків та повинностей, як і раніше, здійснювався на підставі попереднього опису та занесення в ценові списки (*libri censuales*) усіх видів рухомого та нерухомого майна, орної землі, виноградників, луків, пасовиськ, рабів, худоби та робочої сили з точним врахуванням усіх майнових змін між двома цензами.

На намісників провінцій (*praesides provinciarum*) покладался обов'язок «справедливо, за чергою, згідно з віком та достоїнством розподіляти повинності та почесті, як того вимагають інтереси держави, бо загальновідомо, як при невиконанні цього правила частині населення заподіюється шкода і занепадають сили держави» [9].

Занесені в ценові списки статті, що підлягали обкладенню податками: люди, земля та майно — розподілялись не за долями врожаю, як раніше, а за твердими

плагіжними одиницями, так званими головами (*caput*). Під такою «головою» розуміли голову одного дорослого чоловіка-землероба, незалежно від його соціально-правового становища — власника, колона, вільновідпущеного або раба. До однієї одиниці — чоловічої голови — прирівнювались дві жіночі голови, певна кількість обробленої землі (*juga*), худоби, луків або лісу.

У залежності від якості та ступеню родючості землі поділялись на декілька розрядів. Зазвичай одна кадастрова голова прирівнювалась до 20 югерів землі першого розряду, 40 — другого та 60 — третього. За тим самим принципом доходності здійснювалося обкладення податком виноградників, оливкових насаджень тощо. Одну кадастрову одиницю складали 225 старих або 450 молодих лоз винограду.

Аннона була суто земельною податтю і тому обкладалися нею лише мешканці сіл, садиб та мастків. Міське населення, що не мало прямого відношення до землі, від уплати аннон було звільнено.

Аннона, звичайно, не покривала усіх видатків Римської держави. Поруч з анноною, пайбільшою частиною римського бюджету, існувала ще низка податків, що ними обкладалися торгівля (*negotiatorum collatio*), ремесла (*chrisargyrum*), та інші статті римського господарства (*varia tributa rei familiaris*). Сільське населення спільно чувало лише аннону.

Реформа Діоклетіана мала не лише позитивні наслідки, але й виявила низку проблем, що виникають при встановленні складної системи податків.

Зокрема, суми податків розподілялись нерівномірно: основна їхня частина падала на менш заможній прошарок населення, чим пояснюється ототожнювання в імператорських конституціях аннони з плебейською податтю.

Становище ускладнювалося також тим, що поруч з нерівномірним розподілом податків існувала велика армія осіб, що взагалі були звільнені від їх уплати: чиновників, посесорів, ветеранів, неповнолітніх (*adulscntes*), слабких та хворих (*imbecilli et debiles*), більша частина міського населення, включаючи міських пролетарів, вільновідпущених та рабів.

Це тягло негативне ставлення населення до стягнення податків. Тому збиранчі податків супроводжувались військовими загонами, методи збору податків були жорстокими, а зловживання — досить поширеним явищем [10]. При стягненні податків застосовувались палки та нагайки, висилки і конфіскації були звичайним засобом.

Найважчою з усіх натуральних податей була транспортна повинність — доставка будівельних матеріалів, продуктів на державні склади та доставка робочої сили для державних потреб.

Відповідальність за збирання податків у державну скарбницю (*fiscus*) покладалась на членів місцевих рад (куріалів).

Податки були такими великими, землероби змушені були кидати землю та тікати, а їхні лани оберталися на ліси. Всюди ризикали збірники податків, що захоплювали пусті маєтки.

Обкладалися не лише земля, а й усі види майна та праці.

Податкова політика Діоклетіана відіграла неабияку роль і у становленні феодальних відносин. Урівнюючи щодо державних податків людей вільного та невільного

го стану — колонів, рабів, що мешкали у маєтках, та покладаючи відповідальність за надходження податків поміщика (посесора), Діоклетіан заклав підґрунтя для феодалізації Римської імперії.

Значення податкової реформи Діоклетіана вперше розглянув відомий німецький правник Савіні, а пізніше це не раз було предметом досліджень, будучи матеріалом як позитивного, так і негативного досвіду створення нової системи оподаткування. Попри останній, можна вважати, що саме цими реформами була започаткована та система податків, якою значною мірою послуговуються і до нашого часу.

Разом із тим варто підкреслити, що розробка у Стародавньому Римі системи податків та правових (і не тільки правових) засобів їх стягнення, звичайно, не могла б стати у нагоді при формуванні сучасного Європейського права в галузі оподаткування, аби класична старожитня форма не була наповнена новим змістом, що стало можливим завдяки формуванню нової європейської концепції оподаткування.

Література

1. Див.: Моммзен Теодор. История Рима. — СПб.: Наука. Ювента, 1997. — Т. 1. — С. 215.
2. Див.: Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи: Закат и падение Римской империи: В 7 т.: Пер. с англ. — М.: ТЕРРА, 1997. — Т. 1. — С. 300-301.
3. М. Бартошек дає таке визначення tributum: це податок, зокрема 1% податок на майно (tributum ex sensu), а також деякі спеціальні податки (tributum aeraarium). Загальне та добровільне tributum temperatum, що мало значення позички, виплачувалось лише за гострої потреби. Див.: Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения): Пер. с чешск. — М.: Юрид. лит., 1989. — 448 с. — С. 316.
4. Див.: Моммзен Теодор. История Рима. — СПб.: Наука. Ювента, 1997. — Т. 1. — С. 217.
5. Див.: Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения): Пер. с чешск. — М.: Юрид. лит., 1989. — 448 с. — С. 65.
6. Див.: Всемирная история в десяти томах / Под ред. С. Л. Утченко. — М.: Госиздат полит. лит., 1956. — Т. II. — С. 606.
7. Див.: Там само. — С. 646.
8. Див.: История Древнего Рима. — СПб.: Полигон-Аст, 1998. — С. 778.
9. Див.: Там само. — С. 779.
10. Детальніше див. про це: Всемирная история в десяти томах. — Т. II. — С. 740-742.

УДК 349.412:347.26

І. О. Костяшкін

ЗЕМЕЛЬНИЙ СЕРВІТУТ ТА ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ЗАГАЛЬНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ГРОМАДЯН

Становлення відносин власності у сфері земельно-правового регулювання з необхідністю вимагає запровадження інститутів, покликаних забезпечити узгодження інтересів власників чи користувачів земельних ділянок як між собою, так і з іншими членами суспільства.

Важливим інститутом римського права, що значною мірою врегулював відповідні правовідносини, був сервітут. З аналізом сервітутів пов'язані численні